

فصلنامه مطالعات حقوق

Journal of Legal Studies

شماره بیست و یکم، بهار ۱۳۹۷، صص ۸۹-۱۰۵ Vol 2. No 21. 2018, p 89-105

ISSN: (2538-6395)

شماره شاپا (۲۵۳۸-۶۳۹۵)

تحلیل مسئولیت مدنی دولت از منظر فقه امامیه

سید حمیدرضا موسوی^۱، مریم بیات^{۲*}

۱. کارشناسی ارشد حقوق عمومی، دانشگاه تهران، پردیس فارابی، قم، ایران

نویسنده مسئول

۲. کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، تهران، ایران

چکیده

محل بحث مقاله درباره مسائلی است که در ادبیات حقوقی جدید با عنوان مسئولیت مدنی دولت در قبال اعمال زیانبار کارگزارانش مطرح است که در این باره باید گفت؛ مسئولیت دولت نسبت به اعمال زیانبار خطایی برخی از کارگزارانش - مثل قضاات - منصوص و مورد اتفاق همه فقیهان شیعه و سنی است و محل اختلاف فقط در مسئولیت مدنی دولت نسبت به اعمال زیانبار خطایی سایر کارگزاران دولتی است که هنگام انجام خدمت، باعث وارد آمدن خسارت می گردند. در این باره نیز با توجه به مفاد برخی روایات و قواعد فقهی و همچنین، انظار فقیهان و به کمک الغای خصوصیت روایات ناظر به عدم مسئولیت قضاات، می توان به عدم مسئولیت شخصی کارگزاران و مسئولیت دولت حکم کرد؛ زیرا اعمال کارگزاران غالباً در جهت مصالح جامعه بوده، نفع آن نیز به جامعه منتهی می گردد؛ بنابراین براساس قاعده «التلازم بین النماء والدرك»، شبهه ای در مسئولیت دولت به نمایندگی از جامعه باقی نمی ماند و در غیر این صورت، اگر بخواهیم براساس قواعد عام مسئولیت مدنی، نتایج اعمال کارگزاران را در همه حالت ها بر عهده شخصی آنها گذاریم، چه بسا کسی حاضر به پذیرش مناصب دولتی نشود؛ به خصوص مناصبی که درجه ریسک پذیری بالایی داشته باشند و این مسئله نیز باعث اختلال نظام می گردد که ضرر آن به مراتب بالاتر از تحمل خسارتی است که دولت بخواهد در مقام جبران آن برآید و در تعارض دو قاعده لاضرر، به طور مسلم ترجیح با ضرری است که در مرتبه نازلتری قرار دارد؛ با این اوصاف جبران خسارت در حقوق عمومی نیز ساری و جاری است و اصل حاکمیت مطلق دولت ها با اصل پذیرش خسارت از سوی آن ها منافات ندارد.

واژه های کلیدی: دولت، مسئولیت مدنی، فقه امامیه، جبران خسارت.

مقدمه

مقاله حاضر درصدد است که مسئولیت مدنی دولت‌ها را در فقه امامیه بررسی نماید. و به سوالات ذیل پاسخ دهد که آیا اشخاص حقیقی یا حقوقی و همه آنهایی که در یک کشور و تحت حاکمیت یک دولت زندگی می‌کنند؛ می‌توانند در مواردی که از نهادها و سازمان‌های اداری دولتی زیان می‌بینند در خواست خسارت کنند؟ و آیا دولت نیز مانند اشخاص حقیقی مکلف به جبران خسارت زیان دیدگان است یا نه، و به عبارت دیگر آیا این اصل مورد اتفاق همگان در حقوق خصوصی می‌تواند در حقوق عمومی نیز اجرا شود و دولت نیز مشمول این قاعده و حکم پذیرفته شده در مسئولیت مدنی واقع شود که: «هر کس به دیگری خسارتی وارد کند باید آن را جبران نماید. «؟ آیا در فقه شیعه برای حکومت هم قائل به مسئولیت و تکلیف در جبران خسارت وارده به مردم هست یا خیر؟ اگر فقه امامیه به این مسئولیت معتقد است مبانی آن احصا و تبیین گردد. قواعد فقهی و اصول پذیرفته شده تشیع که اساس این مسئولیت را به رسمیت می‌شناسد ارائه و بررسی گردد. نظریات مشهور فقهای شیعه در خصوص موضوع مبحث عنه، ذکر و به دلایل مخالفت برخی فقهای مخالف با مسئولیت حاکمیت بپردازد.

۱. ادله معافیت دولت از مسئولیت مدنی در فقه امامیه

۱-۱. اصل شخصی بودن مسئولیت

در اسلام اصل بر شخصی و فردی بودن مسئولیت است و این از افتخارات اسلام محسوب می‌شود که در زمانی که هیچ کس به این اصل پی نبرده بود آن را بیان فرمود. بر مبنای این اصل هر کس مسؤل اعمال خویش است و باید به تنهایی مسئولیت عمل خود را تحمل نماید و هیچ کس نباید ضرر و زیان دیگران را تحمل کند و لذا تنها شخص مجرم است که مجازات می‌بیند و دیگران در برابر اعمال او مسئولیتی ندارند. بر اصل شخصی و فردی بودن مسئولیت آیاتی از قرآن مجید دلالت می‌کند:

۱. هیچ کس چیزی نیندوخت مگر بر علیه خود، و هیچ نفسی بار دیگری را به دوش نمی‌گیرد (قرآن کریم، سوره انعام، آیه ۱۶۴): و لا تکسب کل نفس الا علیها، و لا تزر وازره وزر اخری).
۲. هر کس راه هدایت یافت تنها به نفع و سعادت خود یافته است و هر که به گمراهی شتافت او هم به زیان و شقاوت خود شتافته است و هیچ کس بار عمل دیگری را به دوش نگیرد (قرآن کریم، سوره اسراء، آیه ۱۵): من اهدی فانما یهدی لنفسه، و من ضل فانما یضل علیها، و لا تزر وازره وزر اخری).
۳. هیچ کس بار عمل دیگری را به دوش نمی‌گیرد (قرآن کریم، سوره فاطر، آیه ۱۸): سوره زمر، آیه ۷: و لا تزر وازره وزر اخری).
۴. هر نفسی در گرو عملی است که خود اندوخته است (قرآن کریم، سوره طور، آیه ۲۱): کل امری بما کسب رهین).

۵. هر نفسی در گرو عملی است که انجام داده است. (قرآن کریم، سوره مدثر، آیه ۳۸: کل نفس بما کسبت رهینه).

ضعف این استدلال روشن است چون وجود مسئولیت مدنی برای دولت با اصل شخصی و فردی بودن مسئولیت منافاتی ندارد؛ بخاطر دلایل ذیل:

الف. باید بین مسئولیت کیفری و مسئولیت مدنی قائل به تفکیک شد اصل مزبور مقرر می‌دارد که مجازات‌ها تنها نسبت به مرتکبین جرم قابل اعمال است و مسلم است که تبیین این اصل از افتخارات حقوق اسلام است؛ چرا که در گذشته دور نه تنها شخص بزهکار مورد تعقیب قرار می‌گرفت، بلکه خانواده او نیز مصون از تعرض نبودند و در مقابل عمل بزهکار مسئولیت داشتند ولی اسلام این رویه غیر عادلانه را باطل انگاشت و اصل را در مجازات‌ها مسئولیت شخصی اعلام نمود.

ب. آیات مورد استناد نیز ناظرند بر عقوبت و مسئولیت کیفری اخروی، یعنی هر کس در گرو عملی است که خود انجام داده است و هیچ کس در عالم حساب بارگناه دیگری را به دوش نمی‌گیرد و هیچ کس نمی‌تواند اظهار کند که بار گناه من بر دوش کسانی است که مرا گمراه نموده‌اند بلکه وزر و وبال گناه هر کسی تنها گریبان خود او را خواهد گرفت بنابراین اصل مزبور و نیز آیات دلالت کننده بر آن اصل در مورد مسئولیت کیفری است و نه مدنی و اگر بر عمومیت داشتن اصل و شمول آن بر مسئولیت مدنی اصرار شود در پاسخ می‌توان گفت دیه عاقله که یکی از تأسیسات حقوقی اسلام است با مسئولیت شخصی منافات دارد و در عین حال برای رعایت اصل عدالت و رفع ضرر از متضرر و هدر رفتن خون مسلمان جعل شده است.

پ. مسئولیت شخصی در قبال اعمالی است که انسان به عنوان خود و برای خود، و بدین جهت که موظف به انجام تکالیف شخصی یا عمومی است انجام می‌دهد، و اما اعمالی را که به عنوان عضوی از هیأت حاکمه و مأموری از مأموران دولت انجام می‌دهد و موجب ورود ضرر به شخص یا اشخاصی می‌گردد، مسئولیت شخصی نیست، مگر در حالت عمد و تقصیر؛ چه آنکه در این صورت نسبت به مقدار مورد تجاوز از عنوان عضویت در سازمان اداری کشور خارج می‌گردد اما در غیر این دو صورت مسئولیت او جزئی از مسئولیت حاکمیت است (شمس الدین، ۱۹۹۰م: ۴۵۹).

۲-۱. عدم جواز اقامه دعوا علیه قاضی

پاره‌ای از فقیهان اقامه دعوی علیه قاضی را جایز ندانسته‌اند و نتیجه عدم جواز اقامه دعوی در برابر قاضی عدم مسئولیت او در جبران خسارت ناشی از خطا است چه آنکه راه اثبات خسارت وارد شده اقامه دعوی علیه او است و وقتی شکایت از او مسموع نباشد راهی برای اثبات خسارت وجود نخواهد داشت و از این رو مسئولیت نیز منتفی خواهد بود.

این دسته از فقهاء اظهار می‌دارند که هر گاه قاضی به دادگاه فرا خوانده شود بروی واجب نیست که در دادگاه حضور یابد چون قضات مجتهدان جامع شرایط هستند که صلاحیت و امانتشان در حکم محرز است.

مرحوم عاملی در کتاب شریف «مفتاح الکرامه» بر منع اقامه دعوی بر علیه قاضی این استدلال را ذکر می‌کند که قاضی بر حسب وظیفه خود عمل کرده است و از این رو شکایت علیه او وجهی ندارد. افزون بر این از آن جایی که اقامه بینه علیه قاضی توأم با مشقت و دشواری است حضور او در دادگاه به عنوان خوانده منجر به تحلیف او می‌گردد که موجب ابتدال منصب قضاء خواهد شد بنابراین حفظ منصب قضاء از ابتدال مقتضی منع شکایت از قاضی است و اگر اقامه دعوی علیه قاضی مجاز و مسموع باشد نتیجه آن چنین خواهد شد که هیچ کس متصدی منصب قضاء نمی‌شود و در نتیجه احکام خداوند تعطیل می‌گردد چرا که هیچ دادرسی از تعرض مصون نخواهد بود و وقتی باب شکایت علیه آنان باز باشد، بدیهی است که بیم از مسؤلیت و رفتن به دادگاه افراد متعهد و شایسته را از پذیرش سمت‌های قضایی باز می‌دارد.

بعضی دیگر از اندیشمندان فقه اسلامی چنین استدلال نموده‌اند که مسموع بودن دعوا علیه قاضی موجب تشنیع و استخفاف شأن امام می‌گردد چون قاضی از جانب او منصوب شده است و شکایت نسبت به قاضی در حقیقت علیه کسی محسوب می‌شود که به او ولایت قضایی داده است.

استدلال‌های مذکور هر چند تنها در مساله منع شکایت از قاضی وارد شده است، ولی ملاک منع شامل بخش‌های دیگر حکومت اسلامی نیز می‌گردد و ممکن است در مورد تمامی بخش‌های حاکمیت مطرح گردد.

ولی به نظر می‌رسد که این استدلال‌های استحسان محض است چه آنکه:

الف. عموماً «لیحکم بین الناس فیما اختلفوا فیہ» یعنی «در مواردی که مردم باهم اختلاف دارند بین آنان حکم کنید.» و «فاحکم بین الناس بالحق» یعنی «بین مردم به حق حکم نمایید» شامل دعوایی که خوانده آن قاضی یا یکی از مسؤلین اجرایی است نیز می‌شود.

ب. روایاتی که صریحاً بیان می‌دارند که در صورت اشتباه قاضی بیت المال باید جبران خسارت نماید مشعر این معنا است که اقامه دعوی علیه قاضی مجاز است، چه آن که بدون آن اثبات ورود خسارت غیر ممکن است.

پ. هر چند کشیده شدن مکرر قضات به پای محاکمه و تحلیف آنان ممکن است موجب استخفاف و ابتدال دستگاه قضائی گردد ولی راه حل‌هایی وجود دارد که این امکان را از بین می‌برد:

(۱) آنکه می‌وان تنها به آن دسته از دعاوی بر علیه قاضی توجه نمود که مقرون به دلایل و مستندات و امارات و قرائن قطعیه است و به دعاوی سست و بی‌دلیل و بدون اقتران به امارات صدق ترتیب اثر نداد و این امری است معقول و منطقی؛ چون چه بسا ممکن است دعوایی بر علیه یک قاضی یا شخصیتی سیاسی - اجتماعی که دارای شأن و اعتباری در نظام اداره کشور است به قصد ایداء و اهانت و خرد کردن شخصیت

او، به وسیله کشیدن او به دادگاه و وارد کردن تهمت عدم علم و عدالت و معاونت بر ظلم و نیز تحلیف وی صورت پذیرد .

۲) افزون بر این می‌توان محکمه خاصی که تنها به تخلفات قضات و اشتباهات آنان رسیدگی کند، تاسیس نمود. تا بدین وسیله قضات در دادگاه‌های عمومی محاکمه نشوند و در نتیجه محذور استخفاف و اهانت به قضات رفع می‌شود (الموسوی الاردبیلی، ۱۳۸۱: ۲۸۹).

از طرف دیگر به شکایات زیان دیدگان رسیدگی و در صورت اثبات ضرر از آنان جبران خسارت می‌گردد. و همچنین در مورد شکایات مردم از مجریان و مدیران و مأموران قوه مجریه نیز ممکن است دیوان مخصوصی عهده‌دار رسیدگی گردد.

ت. این سخنی است درست که اگر بنا شود قاضی از لحاظ مدنی مسؤل تمام اشتباهاتی باشد که در جریان دادرسی رخ می‌دهد، دیگر کسی به این کار پرخطر دست نمی‌زند.

چون طبیعت دادرسی به گونه‌ای است که احتمال خطا در آن وجود دارد. تکلیف دادرسی این نیست که به واقع برسد، بلکه وظیفه او در این خلاصه می‌شود که در راه رسیدن به واقع کوشش کند و از همه دانش و تجربه‌ای که اندوخته است در این راه استفاده کند. بنابراین نرسیدن به واقع را نمی‌توان بر او خرده گرفت و از این رو می‌گوییم قاضی تنها در صورتی مسؤلیت پیدا می‌کند که مرتکب تقصیر عمدی، تدلیس و تقلب در کار باشد و این التزامی است معقول و منطقی و با این مبنا خوفی که منجر به فرار افراد شایسته از تصدی مقام قضا باشد وجود نخواهد داشت؛ چون کافی است قاضی از تقصیر عمدی و تدلیس و تقلب که در اختیار اوست بپرهیزد که در این صورت مسؤلیتی متوجه او نخواهد شد.^۱

چه آنکه اگر قاضی از روی خطا حکمی بر خلاف شرع و قانون صادر کند و در نتیجه آن ضرر و زبانی به مال، نفس یا شخصیت کسی وارد شود بیت المال یعنی حکومت موظف به جبران آن است بخاطر این است که، ولی امر و حاکم اسلامی وقتی شخصی را به امر قضاوت منصوب می‌کند، به طور جدی می‌داند که وی هر چند دارای ذکاوت باشد و طریق احتیاط و دقت را بییماید، چون ماهیت قضاوت به گونه‌ای است که احتمال خطا در آن وجود دارد، به هر حال روزی دچار اشتباه و خطا خواهد شد و در نتیجه آن ضرر و زبانی به شخص یا اشخاصی وارد خواهد گردید، بنابراین گماردن شخصی به منصب قضاء که احتمال خطا در وی وجود دارد، مستلزم پذیرفتن و تحمل ضمان و مسؤلیت مدنی ناشی از اشتباهات اوست.^۲

۱. ماده ۱۳ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ مقرر می‌دارد: «حکم به مجازات یا اقدام تأمینی و تربیتی و اجرای آنها حسب مورد نباید از میزان کیفیت که در قانون یا حکم دادگاه مشخص شده است تجاوز کند و هرگونه صدمه و خسارتی که از این جهت حاصل شود، در صورتی که از روی عمد یا تقصیر باشد حسب مورد موجب مسؤلیت کیفری و مدنی است و در غیر این صورت، خسارت از بیت‌المال جبران می‌شود.»

۲. اصل ۱۷۱ قانون اساسی مقرر می‌دارد: «هرگاه در اثر تقصیر یا اشتباه قاضی در موضوع یا در حکم یا در تطبیق حکم مورد خاص، ضرر مادی یا معنوی متوجه کسی گردد، در صورت تقصیر، مقصر طبق موازین اسلامی ضامن است و در غیر این صورت خسارت به وسیله دولت جبران می‌شود و در هر حال از متهم اعاده حیثیت می‌گردد.»

خامسا: مشهور فقیهان امامیه شکایت علیه قاضی را مجاز دانسته‌اند. و بدیهی است شاکی گاهی می‌تواند خسارت ناشی از اشتباه را به اثبات رساند، وانگهی معقول نیست قاضی در حالی که دقت کافی را معمول داشته است مسؤل جبران خسارت شناخته شود، از اینرو لازمه پذیرش شکایت علیه قاضی، مسؤلیت مدنی دولت است.

لازم بذکر است که اگر قاضی در دادرسی مرتکب اشتباه شود و به سبب آن ضرر و زیانی متوجه شخصی گردد، جبران خسارت توسط بیت المال صورت می‌گیرد، ولی اگر شخصی به اتهامی دستگیر گردد و مدتی در زندان بماند و آنگاه در جریان دادرسی تحصیل برائت نماید، آیا حکومت مسؤل پرداخت خسارات وارده به متهم هست یا نه؟ ممکن است متهم ماه‌ها و گاهی سال‌ها در زندان موقت بسر برد و کار او به مخاطره افتد و خسارت‌های مادی و معنوی متوجه او گردد، حال اگر بعد از محاکمه حکم برائت دریافت کند و بی‌گناهی او به اثبات رسد، آیا می‌تواند از دستگاه قضایی جبران ضرر و زیان مادی و معنوی را مطالبه نماید؟

و یا وقتی دستگاه قضایی به استناد اعلام جرم یا شکایت مدعی خصوصی، شخصی را به زندان می‌اندازد و یا اموالش را توقیف می‌کند، ولی بعد از مدتی دادگاه او را بی‌گناه می‌شناسد، آیا شخص زیان دیده می‌تواند جبران خسارت را از دادگاه تقاضا کند؟

در فرض دوم که عامل دیگری غیر از دستگاه قضایی در دستگیری شخص متهم مؤثر بوده است، به نظر می‌رسد راه جبران خسارت، رجوع به شاکی یا مدعی خصوصی و اعلام کننده جرم است؛ چون علی‌رغم اینکه وی به حکم دادگاه به زندان افتاده و یا اموالش توقیف شده است ولی ظاهراً کار شاکی یا اعلام کننده جرم در ایجاد ضرر برای متهم مؤثرتر از اقدام دادگاه است (الموسوی الاردبیلی، ۱۳۸۱: ۱۶۲-۱۶۰) و در نظر عرف سببی قوی‌تر به شمار می‌آید، چه آنکه در امور مربوط به تعقیب، بیشتر پیگردهای قانونی با ظن و گمان آغاز می‌شود و گاه قرائن و ظواهر، هر انسان متعارف و آگاهی را می‌فریبند، و دادگاه که موظف است به دعاوی خصوصی مردم رسیدگی کند چاره‌ای ندارد جز آنکه با عنایت به قرائن و مستندات اولیه شخص متهم را تعقیب و دستگیر نماید، تا بتواند وارد ماهیت دعوی شده، آن را بررسی نماید.

ولی در فرض اول که شخص متهم دارای مدعی خصوصی نیست، بلکه جرم دارای حیثیت عمومی است و شخص به نظر مدعی عموم مجرم تشخیص داده می‌شود و در پی آن دستگیر می‌گردد و مدتی در زندان می‌ماند ولی بعداً بی‌گناهی او به اثبات می‌رسد، به نظر می‌رسد متهم یعنی یکی از افراد جامعه که به منظور حفظ و صیانت مصالح و منافع جامعه از روی اشتباه تحت تعقیب قرار گرفته و از این راه ضرر و زیانی متوجه او شده است و سپس بی‌گناهی او مبرهن شده است جامعه مکلف به جبران خسارتی است که به چنین شخصی وارد شده است، بنابراین حکومت باید از طرف جامعه خسارت را بپردازد. مگر آنکه شخص متهم عمداً و یا بر اثر ارتکاب خطای مهمی موجبات تعقیب خود را فراهم آورده باشد و یا دارای سابقه ارتکاب جرائم متعدد و متکرر باشد که بدین وسیله در موضع اتهام دائمی قرار گرفته است و مادامی که

سلامت نفس و اصلاح شدن خود را برای جامعه به اثبات نرسانده است، جامعه به او به عنوان بزهکار می‌نگرد و از این رو بدیهی است که او را تحت کنترل و نظارت دقیق قرار داده و با احتمال ارتکاب جرم او را تحت تعقیب قرار دهد و اگر در این راستا ضرر و زیانی متوجه او گردد نمی‌تواند جبران خسارت را مطالبه کند، چه آنکه خود موجب ورود ضرر شده است.

قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ تحولاتی در زمینه جبران خسارت متهم بی گناه صورت داده است؛ ماده ۲۵۵ مقرر می‌دارد: «اشخاصی که در جریان تحقیقات مقدماتی و دادرسی به هر علت بازداشت می‌شوند و از سوی مراجع قضایی، حکم برائت یا قرار منع تعقیب در مورد آنان صادر شود، می‌توانند با رعایت ماده (۱۴) این قانون خسارت ایام بازداشت را از دولت مطالبه کنند.» ماده ۲۵۹ نیز مقرر می‌دارد: «جبران خسارت موضوع ماده (۲۵۵) این قانون بر عهده دولت است و در صورتی که بازداشت بر اثر اعلام مغرضانه جرم، شهادت کذب و یا تقصیر مقامات قضایی باشد، دولت پس از جبران خسارت می‌تواند به مسؤول اصلی مراجعه کند.» همچنین ماده ۲۶۰ مقرر می‌دارد: «به منظور پرداخت خسارت موضوع ماده (۲۵۵) این قانون، صندوقی در وزارت دادگستری تأسیس می‌شود که بودجه آن هر سال از محل بودجه کل کشور تأمین می‌گردد. این صندوق زیر نظر وزیر دادگستری اداره می‌شود و اجرای آراء صادره از کمیسیون بر عهده وی است.»

۲. ادله مسئولیت مدنی دولت در فقه امامیه

۲-۱. روایات

در این مبحث، به سه روایت قابل استناد درباره مسئولیت ناشی از خطای قاضی، خطای والی و حاکم اسلامی اشاره می‌کنیم.

۲-۱-۱. خطای قاضی

مهم‌ترین دلیلی که در کتب فقهی بر مسئولیت مدنی دولت مورد استناد قرار گرفته، روایت منقول از امام علی است که با دو سند مختلف در کتب روایی شیعه و آن هم درباره تصمیمات نادرست قضایی نقل شده است که فرموده‌اند: «انّ ما اخطأت القضاة فی دم أو قطع فعلی بیت المال المسلمین». با توجه به اهمیت این روایت در اثبات مسئولیت مدنی دولت، لازم است از جهت سند، دلالت و قلمرو مورد ارزیابی قرار گیرد.

۱. ماده ۱۴ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ مقرر می‌دارد: «اشاکی می‌تواند جبران تمام ضرر و زیان‌های مادی و معنوی و منافع مسکن‌الحصول ناشی از جرم را مطالبه کند.»

۱-۱-۲. سند حدیث:

حدیث منقول از امام علی به دو صورت مسند و مرسل نقل شده است. در جوامع حدیثی شیعه فقط مرحوم کلینی در کتاب کافی آن را به صورت مسند نقل کردند:

«علی بن ابراهیم عن ابيه عن ابن فضال عن يونس بن يعقوب عن أبي مریم عن أبي جعفر قال: قضی امیرالمؤمنین أنّ ما أخطأت القضاء فی دم أو قطع فعلى بیت مال المسلمین» (کلینی، ۱۴۰۶ق: ج ۷، ۳۵۴).
در جوامع حدیثی دیگر شیعه، از جمله شیخ طوسی در تهذیب الاحکام و شیخ صدوق در من لایحضره الفقیه آن را به صورت مرسل و به نقل از اصیغ بن نباته چنین نقل کردند: روی الأصیغ بن نباته أنه قال: قضی امیرالمؤمنین أنّ ما أخطأت القضاء فی دم أو قطع فهو علی بیت مال المسلمین (ابن بابویه، ۱۴۰۶ق: ج ۳، ۷).

روایت منقول در کافی، از نظر علم رجال، سندی معتبر محسوب می‌شود که برخی فقیهان از آن به معتبره و برخی دیگر به موثق تعبیر کردند (تبریزی، ۱۴۱۵ق: ۶۶)؛ مرحوم مجلسی نیز در مرآة العقول می‌گوید: «حسن او موثق و علیه فتوی الاصحاب» (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ج ۲۴، ۱۷۴).

۲-۱-۲. دلالت حدیث

آنچه در دلالت حدیث مهم می‌نماید، مفهوم «أخطأ» است که غالب اهل لغت، واژه‌های «خطیء»، «خطأ» و «أخطأ» را به معنای «اشتباه غیر عمدی» گرفته‌اند (جوهری، ۱۳۷۰ق: ج ۱، ۴۷). ولی ابن اثیر در کتاب النهاية، «أخطأ» را به گونه‌ای معنا کرده است که شامل اشتباه عمدی نیز می‌شود؛ (ابن اثیر، ۱۴۱۷ق: ج ۲، ۱۴۴) با وجود این، نمی‌توان به طور قاطع گفت هر جا واژه خطا و دیگر مشتقات آن به کار رفته باشد، به معنای اشتباه غیر عمدی است، بلکه باید مفهوم آن را با توجه به قرائن موجود در کلام، مورد مذاقه قرار داد و درباره موضوع مورد بحث، با توجه به قرائن و امارات و قواعد مسلم فقهی، مفاد روایت به طور قطع شامل خطای عمدی نمی‌شود. فقیهان در مقام استفاده و استناد به آن، مفاد روایت را منصرف از تقصیر دانسته‌اند؛ بر این اساس، مرحوم مولی محمدتقی مجلسی در شرح عبارت «انّ ما أخطأت القضاء» می‌نویسد: «اجتهاداً أو غلطاً أو نسیاناً»؛ یعنی در صورتی مسئولیت ناشی از تصمیم نادرست قاضی بر عهده بیت المال است که در نتیجه اجتهاد، غلط و نسیان حکم نادرست صادر شده باشد (مجلسی، ۱۳۹۹ق: ج ۶، ۲۵).

۳-۱-۲. قلمرو دلالت:

ظاهر اطلاق «دم»، اقتضا می‌کند در همه صورت‌ها، اشتباه قاضی که خون بی‌گناهی ریخته شود، خواه به موجب اجرای حد - مثل حکم رجم - یا به جهت قصاص [چون بر آن خطای دم صدق می‌کند]، مسئولیت بر عهده دولت و بیت المال است (طباطبایی، ۱۴۰۴ق: ج ۲، ۵۱۷) و از سوی دیگر، فقها دلالت

خبر را به حالت اشتباه در مجازات حدی - یعنی قتل و قطع - منحصر ندانسته، بلکه با استفاده از تنقیح مناط، حکم آن را به صورت اشتباه قاضی در حکم تعزیری سرایت دادند. همچنین، نظر مشهور بر آن است که حتی مسئولیت مدنی ناشی از اشتباه قاضی در حکم و دعوی مالی نیز بر عهده بیت المال است و در این باره به دلایل متعدد از جمله فحوای خبر اصبع بن نباته استناد شده است (نجفی، ۱۹۸۱م: ج ۴۰، ۷۹).

در نتیجه دلالت خبر اصبع بر مسئولیت مدنی دولت نسبت به برخی از کارگزاران صریح بوده، با استناد به مبنای مذکور درباره مسئولیت دولت نسبت به اعمال خطایی آنان یعنی اختلال نظام و لزوم حرج و همچنین بهره گیری از ادله بعدی به کمک بهره گیری از تنقیح مناط، قابلیت تسری به اعمال زیانبار کارگزاران دیگر را نیز امکان پذیر می‌سازد.

۲-۱-۲. خطای والی در اجرای مجازات

در فرازی از نامه امام علی به مالک اشتر آمده است: «و إن ابتلیت بخطأ و أفرط علیک سوطک أو سیفک أو یدک بالعقوبه فان فی الوکزه فما فوقها مقتله فلاتطمحن بک نخوه سلطانک عن أن تودی إلی اولیاءالمقتول حقهم»

«اگر در مقام اجرای مجازات، مرتکب اشتباه و خطا شدی؛ زیرا چه بسا مشت زدن به کسی نیز باعث مرگ گردد، در این صورت قدرت و مقام موجب آن نگردد که از پرداخت دیه مقتول خودداری کنی.»

درباره سند نامه امام، هیچ گونه خدشه‌ای بر آن نیست؛ بنابراین بحث ما در این باره فقط در جهت دلالت و قلمرو دلالت آن است. آنچه از این فراز نامه امام؛ معلوم و مشخص است، حکم خطای کارگزار و حاکم در مقام اجرای مجازات بر پرداخت دیه مقتول است.

اگرچه امام در این فرمانش به صراحت دستور پرداخت دیه را از بیت المال نداده است؛ ولی از آنجا که خطاب امام به حاکم به عنوان شخص حقیقی نبوده، بلکه به لحاظ شخصیت حقوقی او بوده است، پرداخت دیه را نیز با نگاه به همین شخصیت، امر فرمودند و اگر در دلالت این فرمان نسبت به محل پرداخت دیه تردید شود، می‌توان گفت با توجه به اینکه فرماندار منصوب امام دارای همه مناصب حکومتی همچون منصب اجرایی و قضایی بوده است؛ بنابراین خطای او خطای حاکم محسوب شده، با استناد به خبر اصبع بن نباته، مسئولیت پرداخت دیه نیز بر عهده بیت المال است.

۲-۱-۳. مسئولیت امام در برابر امت:

درباره مسئولیت مدنی دولت در قبال اعمال زیانبار مستخدمانش می‌توان به حدیث نبوی مشهور استناد کرد که چنین فرمودند: «کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیته فالامام راع و هوالمسئول عن رعیته»

(احسائی، ۱۴۰۳ق ج: ۱: ۱۲۹) و در نقل دیگر آمده است: «ألا کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیتہ، فالأمیر الذی علی الناس راع و هو مسئول عن رعیتہ»
 بر این اساس، همه اشخاص نسبت به زیردستان خود مسئولیت دارند و چون امام و حاکم جامعه به منزله راعی محسوب می‌شود، مسئول اعمال کارگزاران خود می‌باشد. یکی از فقیهان نیز در این باره می‌نویسد: «و للراعی واجبات و علیه حقوق و تبعات و لمسئولیۃ ثقیله» (حکیم، ۱۴۱۷ق: ۳۶۴).
 یعنی مدیر و مسئول، وظایف و الزاماتی بر عهده دارد که به تناسب آن الزامات، مسئولیت‌های سنگینی نیز بر دوش اوست.

اگرچه مطابق ظاهر روایت، دولت و بیت‌المال نسبت به همه اعمال اشخاص زیرمجموعه خود مسئول است؛ ولی با توجه به نصوص، قواعد و عموماً متعدد، هرگاه اعمال زیانبار ناشی از عمد یا تقصیر باشد، مسئولیت شخصی و بر عهده عامل زیانبار است؛ بنابراین قلمرو دلالت حدیث فقط نسبت به اعمال خطایی کارگزاران قابلیت اعمال دارد (گلپایگانی، ۱۴۱۴ق: ج ۲، ۴۰۳).
 با وجود این، مشکل سندی در استناد به حدیث نبوی وجود دارد؛ زیرا در جوامع حدیثی شیعه فقط در عوالی اللثالی - آن هم به صورت مرسل - نقل شده است که احتمالاً مأخذ روایت از منابع اهل سنت بوده، در آنجا نیز به صورت مرسل نقل شده است.

۲-۲. قواعد فقهی

از میان قواعد فقهی، دو قاعده را می‌توان مستند مسئولیت مدنی دولت مورد توجه قرار داد که در ذیل مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲-۲-۱. قاعده احسان

بسیاری از فقیهان در موارد گوناگون بر اساس مفاد قاعده احسان، به مسئولیت دولت نسبت به تصمیمات زیانبار قضایی تصریح کرده‌اند. صاحب جواهر در این باره می‌نویسد: اگر قاضی اشتباه کند و باعث تلف شود، مثلاً اشتبهاً حکم به مالکیت فردی دهد یا حکم به قصاص کند و بعد اشتباه او معلوم شود و در اجتهادش مقصر نباشد، ضامن نیست؛ چون محسن است (نجفی، ۱۹۸۱م: ج ۴۰، ۷۹).
 ایشان در کتاب شهادات نیز ضمن رد ضمان قاضی، آن را منافی قاعده احسان می‌داند (نجفی، ۱۹۸۱م: ج ۴۱، ۲۴۱). در کتاب أسس القضاء والشهادة، در توضیح عبارت صاحب شرایع «ولو أخطأ فأتلف لم ضمن و کان علی بیت المال» آمده است: «یستدل علیه تارة بکون القاضی محسناً و ما علی المحسنین من سبیل و انّ الضمان سبیل» (تبریزی، ۱۴۱۵ق: ۶۶).
 در جای دیگر آمده است: «هرگاه قاضی عادل، بدون تقصیر مرتکب خطا گردد، مسئولیتی ندارد، بلکه مسئولیت آن بر عهده بیت المال است؛ زیرا قاضی در عملش محسن بوده، در مقام اصلاح امور و حفظ

نظام و خدمت دین و اقامه شعائر و اجرای احکام الهی برآمده است» (حسینی شیرازی، ۱۴۰۹ق: ج ۴۸، ۱۱۵).

ممکن است در عدم کفایت قاعده احسان بر مسئولیت دولت نسبت به اعمال زیانبار کارگزارانش گفته شود: به نظر عرف، هم قصد احسان لازم است و هم در واقع باید کار سودمندی محقق گردد (محمدی، ۱۳۸۸: ۴۲) و اگر بگوییم صرف اعتقاد احسان کافی است، وجدان این مطلب را تکذیب می‌کند؛ چون ما همیشه در باب مفاهیم بر مبنای حقایق حکم می‌کنیم و هیچ‌گاه اعتقادات اشخاص در حقایق اشیا دخالت نمی‌کند. هر شیء تابع واقعیت خود است و مفاهیمی که در شرع وارد می‌شود، عبارت از همان معانی‌اند که حقیقی است، مگر آنکه قرینه‌ای بر انصراف آن وجود داشته باشد براساس نظریه مذکور، هرگاه قاضی با دارا بودن قصد احسان، در قضاوت خود دچار اشتباه شده، باعث وارد آمدن ضرر شود، از مسئولیت مبرا نمی‌گردد تا مسئولیت بر عهده بیت المال مستقر شود؛ زیرا او فقط قصد احسان داشته، در واقع و فعلاً بر او محسن صدق نمی‌کند (تبریزی، ۱۴۱۵ق: ۶۶).

اما می‌توان گفت اگر شخصی قصد احسان داشته، عمل او طبق موازین عقلی و بنا بر متعارف احسان محسوب شود و اقدام کننده نیز در سنجش و بررسی عمل خود تقصیر و تسامحی نکرده باشد و بر حسب تضاد، قصد او با واقعیت منطبق نگردد و در اثر عمل او به محسن الیه ضرری برسد، اقدام کننده ضامن نیست. به عبارت دیگر، باید عمل عادتاً احسان محسوب شود؛ ولی اگر بر خلاف عادت، باعث تلف و ضرر شود؛ چون بر او «هذا محسن» صدق می‌کند، می‌توان گفت «الاسبیل علیه»؛ یعنی بر او ضمانی نیست؛ اگرچه فقیهان با استناد به قاعده احسان، مسئولیت دولت را نسبت به تصمیمات قضایی پذیرفته‌اند؛ ولی در صورتی که استدلال به این قاعده تمام باشد، با توجه به اینکه حکم عدم مسئولیت به جهت احسان مقرر شده است، می‌توان مسئولیت مدنی دولت را نسبت به همه کارگزارانی پذیرفت که در عمل زیانبار آنها نیز قصد احسان ثابت شود.

بر این اساس، با استناد به این قاعده نمی‌توان مسئولیت دولت را ثابت کرد؛ زیرا مفاد قاعده احسان برگرفته از آیه شریفه «و ما علی المحسنین من سبیل» فقط دارای جنبه سلبی است؛ یعنی در مقام جعل و انشای عدم مسئولیت، محسن بوده، در آن جنبه اثباتی وجود ندارد و مشخص نمی‌کند حال که محسن مسئول نیست، پس مسئولیت بر عهده چه شخصی مستقر است. به عبارت دیگر، درباره مسئولیت و عدم مسئولیت شخص دیگر ساکت است؛ بنابراین در این باره باید به ادله دیگر مانند اصل حرمت جان و عدم هدر بودن خون مسلمان و... استناد کرد.

۲-۲-۲. مسئولیت در برابر انتفاع:

از جمله ادله‌ای که ممکن است بر مسئولیت مدنی دولت در برابر زیان‌های حاصله از اعمال کارگزارانش بدان استناد کرد، قاعده معروف «الخارج بالضمنان» است که مستند آن در کتب روایی معروف اهل سنت به

صورت روایت نبوی به صورت‌های گوناگون از عایشه نقل شده، در کتب فقهی به صورت‌های گوناگونی تعبیر شده است؛ مانند: «قاعده التلازم بین النماء والدرك»، «من له الغنم فعليه الغرم...» النعمة بقدر النعمة» و «الغرم بالغنم». هر چند تعابیر گوناگون است، ولی معنا واحد است؛ یعنی «التلازم بین الغرامة والفائدة»

در کیفیت استدلال به این قاعده می‌توان گفت: از آنجا که کارگزاران - خصوصاً قاضی - به مصلحت جامعه مسلمانان عمل می‌کنند و آثار تصمیمات آنها خواه در بخش حق الله و یا حق الناس در تنظیم روابط اجتماعی ظاهر می‌گردد و در آن هیچ گونه نفع شخصی ملحوظ نیست؛ بنابراین در مقابل و به حکم قاعده تلازم، جامعه مسلمانان نیز باید بخشی از ضررهای مترتب بر اعمال کارگزاران را تحمل کند.

برخی از فقیهان نسبت به عمل یک صنف از کارگزاران یعنی قاضی، می‌نویسند: قاضی در عملش محسن بوده و در مقام اصلاح امور و حفظ نظام و خدمت دین و اقامه شعائر و اجرای احکام الهی برآمده است و منفعت عمل او یعنی «زجر و منع» به جامعه مسلمین برمی‌گردد و از طرفی بیت‌المال نیز برای پیشبرد مصالح مسلمین فراهم شده است؛ بنابراین غرامت و خسارت‌های ناشی از خطای حاکم بر عهده بیت المال است (حسینی شیرازی، ۱۴۰۹ق: ۱۱۵).

امتیاز این قاعده بر قاعده احسان آن است که قاعده «الخراج بالضمن» متضمن هر دو جنبه سلبی و اثباتی است؛ یعنی نه تنها کارگزار را از مسئولیت تصمیمات خطایی اش میرا می‌داند، بلکه مسئولیت را بر عهده دولت مستقر می‌سازد.

مفاد قاعده مبتنی بر نبوی مشهور مذکور در کتب روایی اهل سنت است که در جوامع حدیثی شیعه فقط در کتاب عوالی اللئالی ابن ابی جمهور احصائی نقل شده است. در سنن ترمذی، سنن ابی داود و کتاب ابن خزیمه از حیث سند، صحیح تلقی شده و در تاج العروس آمده است: «انالترمذی و ابن حبان و الحاکم و ابن القطان و المنذری و الذهبی صحوه و اتخذوا المقلدون قاعده من قواعد الشرع بنوا علیه فروعاً واسعة» (زیبیدی، ۱۴۱۴ق: ج ۲، ۲۱۱).

ولی ابن حزم، سند آن را ضعیف دانسته، چنین می‌نویسد: «لا یصح حدیث الخراج بالضمن» و در جای دیگر می‌نویسد: «و عهدنا بهم یصحون الخبر الفاسد الخراج بالضمن». (ابن حزم اندلسی، ۱۹۶۷م: ۱۳).

در فقه شیعه در چند مورد به این قاعده استناد شده است و بر این اساس، در تقریرات بیع مرحوم آیت الله میلانی آمده است: «نسلم انجباره بعملاً لفقهاء القدامی» در کتاب البیع مرحوم اراکی نیز آمده است: «النوی المرسل المتلقى بالقبول بین الاصحاب» (اراکی، ۱۴۱۵ق: ۱۴۱).

اما مشهور فقیهان شیعه خبر را ضعیف السند و غیر قابل استناد می‌دانند (آخوند خراسانی، ۱۴۰۶ق: ۲۸)؛ در صورتی که از ضعف مدرک قاعده صرف نظر شود و آن را به نظر فقیهان قابل جبران به عمل مشهور بدانیم، مهم فهم مفاد آن از جهت دلالت است. درباره مفاد روایت، احتمالات متعددی ذکر شده است. با توجه به اینکه فقط یکی از آن احتمالات مناسب بحث است، به ذکر آن اکتفا می‌شود: احتمال

دارد «الف و لام» در «الخراج»، الف و لام جنس بوده است که در این صورت دلالت بر عموم دارد؛ بنابراین شامل همه موارد، اعم از مسئولیت مدنی و قراردادی است؛ چون منافع در برابر ضمان و مسئولیت قرار گرفته است و پیامبر اکرم فقط در مقام تطبیق یکی از مصادیق بر کبرای کلیه برآمده، مورد نیز مخصص نیست.

احتمال مذکور، مؤید به کلام امام خمینی در کتاب البیع درباره این روایت است که در فرازی از آن آمده است: «یحتمل أن يكون المراد من الخراج، هو الخراج المضروب على الاراضى والروؤس ايضاً، و منالضمان تعهدات والى المسلمين تدبير امورهم و سد حاجاتهم و جميع ما على الوالى فى صلاح دولة الاسلام و حال المسلمين، فالمراد ان الخراج المأخوذ من الاراضى و غيرها ما على الوالى من التعهدات على ادارة الامور (خمینی، ۱۴۱۰ق: ج ۱، ۳۲۰).

محتمل است مراد از خراج، مالیات بر زمین و حیوانات باشد و منظور از ضمان نیز تعهدات حاکم اسلامی در پیشبرد کارهای جامعه و برآوردن نیازهای مردم و هر آن چیزی است که بر حاکم جهت تأمین منافع جامعه و مسلمین لازم است. در این مورد، یکی از نویسندگان می‌نویسد: در حدیث مورد بحث، اگر فرض کنیم اسلام حکومتی ندارد و خراجی نمی‌گیرد تا در مقابل خراج، تعهدی نسبت به ملت داشته باشد و یا اگر خراج و مالیات می‌گیرد نیز تعهدی نسبت به اداره شئون مملکت ندارد، هیچ‌گاه احتمالاتی جز آنچه در کتاب‌ها آمده است، در ذهن فقیه نمی‌آید؛ ولی اگر فرض شد در چهارچوب حکومت، مسائل فقهی را بیان می‌کند، همان‌گونه که امام توجه داشته است، این احتمال مطرح می‌شود که ظاهراً در کلام غیرایشان موجود نیست (ستادی، ۱۳۸۲: ۱۶).

آنچه از کلمات فقهای عامه استنباط می‌شود، این روایت مختص باب بیع نیست، بلکه براساس مفاد آن در سایر ابواب نیز حکم شده است. ابوحنیفه در قضیه مربوط به تخطی مستأجر از شرط اجاره حیوان گفته است: «لا یری علیه شیئاً لان ضمانه فی هذا المده کان على المستأجر فخرجه و منفعه له» (حرّ عاملی، ۱۴۱۷ق: ج ۱۳، ۲۵۵).

بر این اساس، از آنجا که منافع عمل کارگزاران به نفع جامعه بوده است، عمل آن‌ها در جهت مصالح عمومی است؛ بنابراین هرگاه از ناحیه عمل آن‌ها ضرری حاصل آید، جامعه باید ضرر را نیز تحمل کند و تحمل جامعه نیز گاهی در چهره پرداخت غرامت ظاهر می‌شود که مجری آن دولت است. با این حال، چون حدیث «الخراج بالضمان» از حیث سند ضعیف است و عمل فقهای امامیه نیز به مضمون آن حدی نیست که باعث جبران ضعف سندش شود، بلکه بنا به نقل برخی فقیهان، در جوامع حدیثی شیعه روایاتی مثل صحیحہ أبی‌ولاد، مفاد آن را تکذیب می‌کند (اراکى، ۱۴۱۵ق: ج ۱، ۱۹۲).

همچنین، از نظر مفاد نیز مجمل بوده، مورد خدشه‌های جدی قرار گرفته است؛ بنابراین این روایت و قاعده مستنبط از آن، صلاحیت اثبات مسئولیت مدنی دولت در برابر اعمال زیانبار کارگزارانش را ندارد.

۳-۲. اطلاق و عموم ادله ضمان

ادله ضمان و نیز دلایلی که بر حرمت و احترام عمل، مال و جسم مسلمان دلالت می‌کند، اقتضای ضمان خسارت و ضرری را دارد که عدواناً و یا خطاء بر او واقع می‌گردد (شمس الدین، ۱۹۹۰: ۴۵۹).

۳-۱-۲. قاعده اتلاف

اولین قاعده ای که از مدارک و مبانی اصلی ضمان به شمار می‌رود عبارت است از قاعده اتلاف که عبارت «من اتلف مال الغير فهو له ضامن» بیانگر آن است؛ یعنی «هر کس مال دیگری را تلف کند، مسؤول جبران آن است».

در فقه اسلامی اتلاف به، اتلاف به مباشرت و اتلاف به تسبیب تقسیم شده است. در اتلاف، شخص مباشر تلف است نه مسبب آن، و در تمییز مباشر از زمینه سازان تلف، بهترین معیار عرف است که قضاوت می‌کند که آیا رابطه کار زیانبار و تلف مال رابطه‌ای مستقیم و بی‌واسطه است یا نه؟ مسلم این است که در تحقق اتلاف، کافی است که رابطه علیت بین فعل شخص و تلف مال موجود باشد. غیر عمدی بودن اتلاف مانع ایجاد مسئولیت نیست و تقصیر تلف کننده از عناصر آن به شمار نمی‌رود پس اگر کسی تیری رها کند و بدون قصد و تقصیر حیوانی را بکشد ضامن است.

حال اگر مأموری از مأموران دولت مرتکب فعلی گردد که موجب تلف جسم یا مال شخصی شود رابطه علیت بین فعل او و تلف وجود خواهد داشت، بنابراین ضامن تلف آن خواهد بود.

یکی از مواردی که رابطه علیت بین کار مسبب و ورود زیان در آن به دلیل مباشرت مقامات عمومی مورد تردید واقع می‌شود جایی است که در اثر اعلام جرم یا شکایت کسی به دادسرا دیگری به زندان می‌افتد یا اموال وی توقیف می‌شود ولی سرانجام دادگاه او را بی‌گناه می‌شناسد. در زینانی که به متهم وارد شده دو عامل دخالت داشته است:

الف) شکایت یا اعلام جرم کسی که دادسرا را از وقوع جرم مورد ادعا آگاه کرده و گاه نیز دلائلی در اختیار مقام های عمومی گذارده است.

ب) اقدام دادرسانی که دستور توقیف نابجای متهم یا اموال او را داده‌اند.

پرسش اساسی این است که آیا دخالت دادسرا و مباشرت مقامات عمومی رابطه علیت بین اقدام شاکی و ورود زیان را از بین نمی‌برد؟ به بیان دیگر در چنین مواردی آیا می‌توان ادعا نمود که کار شاکی یا اعلام کننده در ایجاد ضرر برای متهم مؤثرتر از اقدام دادگاه با دادسرا است و در نظر عرف سببی قوی تر به شمار می‌آید؟

پاسخ این پرسش را نمی‌توان به طور کلی داد. دادگاه باید به همه عواملی که منجر به ورود زیان ناروا شده است توجه کند و با توجه به تمام قرائن تشخیص دهد که کار مسبب قوی تر بوده است یا مباشر؟

۲-۳-۲. قاعده تسبیب

هرگاه شخصی جسم یا مالی را به طور مستقیم تلف نکند، ولی سبب تلف آن گردد، کار او را اتلاف به تسبیب گویند و ضامن خسارتی خواهد بود که از این راه به بار می‌آید. در تسبیب به خلاف اتلاف، تقصیر رکن وجود ضمان است و بدون تقصیر ضمانی وجود نخواهد داشت، بلکه تسبیب در صورتی ضمان آور است که در نظر عرف تجاوز و عدوان باشد، هر چند که در شروع در زمره اعمال حرام به حساب نیاید. پس کاری که بر خلاف قانون است یا در نظر خردمندان بیهوده و عبث می‌آید یا به سبب برانگیختن انزجار و تنفر در دید عرف، خلاف مروت و نوعی ظلم تلقی می‌شود، ضمان آور است.

ولی اگر کاری که سبب تلف مال دیگری شده است در عرف پسندیده و به نفع عموم باشد مسئولیت آور نیست، چون در واقع احسان نموده است، و از آنجائی که ملاک در صدق احسان، احسان عرفی است، در موردی که عرف کاری را احسان تشخیص دهد، هر چند زیانی هم به بار آورد ضمانی نخواهد داشت؛ چه آنکه مورد تطبیق «ماعلی المحسنین من سیل» است که بر دیگر ادله حکومت دارد.

۲-۳-۳. قاعده لاضرر

هر چند قاعده «لاضرر» به عنوان مدرک اصلی ضمان مورد استفاده قرار نمی‌گیرد، ولی بنابر برداشت بعضی از فقیهان از این قاعده، می‌توان آن را پایه و اساس ضمان دانست و بدون تردید در مسئولیت مدنی دولت نیز از آن استفاده نمود.

محقق توانا، مرحوم شیخ انصاری در رساله ارزشمند «قاعده نفی ضرر» بعد از ذکر این نکته که مقصود از عبارت «لا ضرر» معنای حقیقی آن بدین معنا که هیچ ضرری در اسلام وجود ندارد نیست، چرا که بالوجدان ضرر در خارج وجود دارد، سه قول را در تبیین قاعده نقل می‌کند:

الف) مقصود، نهی از ضرر زدن به دیگران است، بنابراین معنای آن تحریم فعل زیانبار است.

ب) مراد نفی وجود ضرر جبران نشده است، بنابراین اتلاف مال دیگران، بدون جبران خسارت آن ضرری است بر صاحب آن که باید جبران شود.

پ) مقصود نفی حکم ضرری است، بدین معنا که هیچ حکمی در اسلام وضع نشده است که موجب زیان بندگان خدا گردد (الانصاری، ۱۴۱۵: ۳۷۲).

نتیجه گیری

جبران خسارت در حقوق عمومی نیز ساری و جاری است و اصل حاکمیت مطلق دولت‌ها با اصل پذیرش خسارت از سوی آن‌ها منافات ندارد. پذیرش مسئولیت مدنی برای حکومت و دولت در ایران پس از انقلاب مشروطه و وضع قانون اساسی و سپس در سال ۱۳۳۹ شمسی با تصویب قانون مسئولیت مدنی مورد تقنین قرار گرفت، متعاقباً پس از انقلاب اسلامی در قانون اساسی جمهوری اسلامی، مورد تایید و تدوین واقع شد همچنین مسئولیت مدنی دولت در فقه امامیه نیز، پذیرفته شده است.

محل اختلاف فقط در مسئولیت مدنی دولت نسبت به اعمال زیانبار خطایی سایر کارگزاران دولتی است که هنگام انجام خدمت، باعث وارد آمدن خسارت می‌گردند. در این باره نگارنده حاضر پیشنهاد می‌کند با توجه به مفاد برخی روایات و قواعد فقهی و همچنین، انظار فقیهان و به کمک الغای خصوصیت روایات ناظر به عدم مسئولیت قضات، می‌توان به عدم مسئولیت شخصی کارگزاران و مسئولیت دولت حکم کرد؛ زیرا اعمال کارگزاران غالباً در جهت مصالح جامعه بوده، نفع آن نیز به جامعه منتهی می‌گردد؛ بنابراین براساس قاعده «التلازم بین النماء والدرك»، شبهه ای در مسئولیت دولت به نمایندگی از جامعه باقی نمی‌ماند و در غیر این صورت، اگر بخواهیم براساس قواعد عام مسئولیت مدنی نتایج اعمال کارگزاران را در همه حالت‌ها بر عهده شخصی آنها گذاریم، چه بسا کسی حاضر به پذیرش مناصب دولتی نشود؛ به خصوص مناصبی که درجه ریسک پذیری بالایی داشته باشند و این مسأله نیز باعث اختلال نظام می‌گردد که ضرر آن به مراتب بالاتر از تحمل خسارتی است که دولت بخواهد در مقام جبران آن برآید و در تعارض دو قاعده لاضرر، به طور مسلم ترجیح با ضرری است که در مرتبه نازل‌تری قرار دارد.

فهرست منابع و مآخذ

- قرآن کریم
- ابن اثیر، نهاییه فی غریب الحدیث؛ ج ۲، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۷ق.
- ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)؛ من لایحضره الفقیه؛ ج ۳، بیروت: دارالاضواء، ۱۴۰۶ق.
- ابن حزم اندلسی، علی بن احمد؛ المحلی بالآثار؛ ج ۸، مصر: مکتبه الجمهوریه العربیه المصر، ۱۹۶۷م.
- احسائی، محمد بن علی بن ابراهیم؛ عوالی اللثالی؛ ج ۱، ج ۱، قم: مطبعه سیدالشهداء، ۱۴۰۳ق.
- اراکی، محمدعلی؛ البیع؛ ج ۱، قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۱۵ق.
- تبریزی، میرزا جواد؛ اساس القضاء والشهادة؛ ج ۱، قم: مؤسسه امام صادق، ۱۴۱۵ق.
- حسینی شیرازی، سید محمد؛ الفقه (کتاب القضاء)؛ ج ۸۴، ج ۲، بیروت: دارالعلوم، ۱۴۰۹ق.
- حرّ عاملی، محمد بن حسن؛ وسائل الشیعه؛ ج ۱۳، بیروت: دار التراث العربی، ۱۴۱۷ق.
- خمینی، سید روح الله؛ کتاب البیع؛ ج ۱، قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۱۰ق.
- ستادی، رضا؛ «الخراج بالضمان»؛ فصلنامه پژوهشهای فقه و مبانی حقوق اسلامی؛ قم: دانشگاه قم، شماره یک، ۱۳۸۲.
- شمس الدین، محمد مهدی؛ نظام الحکم و الاراده فی الاسلام، بیروت، دارالثقافه، چاپ دوم، ۱۹۹.
- زبیدی، محمد مرتضی؛ تاج العروس من جواهر القاموس؛ ج ۲، بیروت: دارالکتب الحیاه، ۱۴۱۴ق ..
- کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ ج ۷، بیروت: دارالاضواء، ۱۴۰۶ق.
- الموسوی الاردبیلی، آیت الهه السید عبدالکریم؛ فقه القضاء، دانشگاه مفید، ۱۳۸۱.
- محمدی، ابوالحسن؛ اصول فقه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سی و دوم، ۱۳۸۸.
- موسوی بجنوردی، سید محمد؛ قواعد فقه؛ ج ۲، تهران: نشر معاد، بی تا.
- نجفی، محمد حسن؛ جواهر الکلام؛ ج ۴۰ و ۴۱، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۹۸۱م.

